

Юрій Громик

**Деякі нерегулярні звукові модифікації
у структурі західнополіських прислівників**

Кількісний склад західнополіської прислівникової лексики поповнювався і продовжує поповнюватися переважно внаслідок ускладнення структури давніших, первинних утворень морфемами вторинного щодо самої основи походження (прийменниками-префіксами, частками, іменними флексіями чи демінутивними та аугментативними суфіксами) та витворення численних новотворів за загальнослов'янськими або загальноукраїнськими дериваційними зразками. Зібраний і опрацьований діалектний матеріал (близько 8000 прислівникових утворень зі 167 населених пунктів Західного Полісся та суміжних земель) дозволяє виділити ще одне, звичайно, периферійне, але досить суттєве джерело поповнення класу прислівників: структура деякої частини західнополіських прислівників зберігає наслідки спонтанних звукових модифікацій, зумовлених не якимись регулярними фонетичними тенденціями, а представлених одиничними випадками. Серед чинників, які зумовили нерегулярні звукові зміни, найдієвішими, очевидно, були деетимологізація, т. зв. народна етимологія, аналогічні вирівнювання, неточне відтворення структури іншомовного слова при його запозиченні та адаптації до звукових особливостей говірки тощо. Унаслідок поліетапності спонтанних фонетичних модифікацій склався помітний шар вторинних, пізніх за часом появи прислівникових структур, які, що характерно, не формують чітко окреслених ареалів і часто поза досліджуваним говором не фіксуються.

Зі спонтанних звукових модифікацій комбінаторного характеру, засвідчених у фонетичній структурі західнополіських прислівників, кількома виразними прикладами представлена метатеза. Взаємні перестановки звуків чи звукосполук у межах слова, за спостереженнями Л.Булаховського, відбуваються переважно у словах, “які з тих або інших причин недобре засвоєні в народі” [1, 271], – йдеться передусім про запозичення з інших мов чи говорів. З урахуванням цього факту П.Гриценко слушно зауважує, що окреслена модифікація особливо часто спостерігається “у зонах інтенсивного міжмовного та міждіалектного контактування” [2, 81], до яких належить і Західне Полісся. Однак залучений для дослідження західнополіський матеріал цілком узгоджується з висновками П.Гриценка про те, що “це явище часто обіймає і загальновідому питому лексику говірок” [2, 81].

Суміжна звукова метатеза відбулась у структурі західнополіських регіоналізмів *зв'ікти* ‘звідки’ (Набруска Мнв) та *звікти* ‘т. с.’ (Кримно Стр), що являють собою модифіковані варіанти широко вживаних у суміжних говірках форм *зв'ітки*, *звітки*. Причини аналізованої звукової зміни у складі, здавалося б, загальноновживаних лексем, можливо, допоможе з'ясувати такий факт: обидві говірки, де виявлено форми-наслідки метатези, попри свою взаємну віддаленість, розташовані на території (чи, щонайменше, дуже близько до території) сходження двох ізоглос – північної межі поширення прислівника *зв'ітки* та південної межі поширення його відповідника *ск'іл'*. Імовірно, обидві говірки давніше належали до ареалу деривата *ск'іл'*, а згодом із суміжних говірок їх носії перейняли прислівник *зв'ітки*, при цьому, як це часто буває в таких випадках, неточно відтворивши його структуру.

Зафіксовані у говірці С.Петрово (Щуцнів) Іванічівського району лексеми *бáрздо* ‘дуже’ та *байбáрздо* ‘байдуже’ склалися шляхом суміжної звукової метатези у складі вихідних варіантів-полонізмів *бáрдзо*, *байбáрдзо*, активно вживаних в усіх надбузьких говірках (пор. пол. *bardzo*, *bajbardzo*). Метатеза і в цьому випадку відбулась за адаптації польських прислівників на ґрунті української говірки.

Наслідком модифікації такого ж характеру можна пояснити звукову структуру зафіксованого у говірці с.Острівськ Зарічненського району прислівника *не́гл'а* (*ні́гл'а*) ‘неможна’. Принагідно варто зазначити, що варіант *не́гл'а* засвідчений також у говірці сусіднього с.Біла Зарічненського району Ю.Карським ще у кінці XIX ст. [3, 27]. Для варіантів *ні́гл'а*, *не́гл'а* вихідними формами були дотепер активно вживані у суміжних

зарічненських говірках лексеми *ніл'га*, *нел'га* 'неможна' (Кухче, Храпин Зрч); пор. також наголосовий варіант *нил'га́* 'т. с.', ареал якого – пінські та суміжні північні зарічненські говірки (Жидче і Містковичі Пн, Нобель Зрч). Наведені західнополіські прислівники, очевидно, є частими у цій говірковій групі адаптованими білорусизмами, пор. біл. *нельга́* 'неможна', споріднене з рос. *нельзя́* 'т. с.'.

Більшою кількістю прикладів представлена дистантна метатеза, наслідком якої є взаємозаступлення у межах слова віддалених звуків. Так, уживана в говірці с. Щитинь Любешівського району структура *л'іхтёрно* 'якісно, дуже добре' є наслідком модифікації форми *рихтёл'но* 'т. с.', яка послідовно фіксується в усіх сусідніх говірках (Якуші, Залухів, Щедрогір Ртн, Невір Лбш) і засвідчує той же корінь, що й західнополіські прислівники *рихт* 'достеменно' (Нобель Зрч), *ріхтик* 'т. с.' (Борки, В'язівно Лбш, Чевель Стр), *ріхточка* 'т. с.' (Мала Любаша Кст), *рихтóнин'ко* 'достоту', 'якісно' (Оконськ Мнв), *рихтóцин'ко* 'т. с.' (Ситниця, Калинівка Мнв) і под.; пор. також пол. діал. *рухтык* 'якраз, достоту' [4, 6], нім. *richtig* 'правильно, як слід; слушно'.

Метатеза на віддалі зумовила фонетичну структуру прислівника *взартве* 'завтра', зафіксованого у говірці с. Навіз Рожищенського району (пор. також похідні деривати з тим же звуковим оформленням: *позартве* та *посл'азартве* 'післязавтра'). Базовий варіант *взартве* фіксується у говірках на схід від названої (Ситниця, Красноволя Мнв). Коментована форма є виразним прикладом метатези у структурі загальноновживаного, питомого українського слова.

У двох суміжних говірках на межі Ківерцівського і Костопільського районів виявлено вузьколокальні утворення *нака́бер* 'набакир' (Гута Кст), *нака́б'ір* 'т. с.' (Липно Квр). В обох говірках поруч із наведеними формами факультативно вживані й вихідні варіанти *наба́кер* (Гута Кст), *наба́к'ір*, *наба́к'ер* (Липно Квр). У говірці с. Липно зафіксовано ще й лексему *нага́б'ір*, що засвідчує подальшу модифікацію – одзвінчення [к] до [г] у нетипових умовах, що є, можливо, нечастим прикладом дистантної асиміляції глухого приголосного до дзвінких, розташованих на віддалі.

Фонетичне оформлення прислівника *начополо́к* (*начиполо́к*) 'набакир', виявленого у говірці с. Любче Рожищенського району, теж зумовлене метатезою. Про вірогідність такого трактування цієї форми свідчить часта фіксація у рожищенських, луцьких, млинівських, горохівських говірках утворень на зразок *начолопо́к* 'набакир' (Звиняче Грх, Чаруків, Веселе, Білосток Лцк, Городниця Млн), *нашолопо́к* 'т. с.' (Бокійма Млн), як і наявність споріднених дериватів із тим же коренем в інших українських діалектах, пор. *чолопо́к*, *щолопо́к* 'вершина гори' [5, 351].

Наслідки метатези є підстави вбачати й у складі зафіксованого у північно-східних любешівських та суміжних іванівських говірках прислівника *нако́корхи* (*нако́курхи*) 'навпочіпки' (Горки, Дольськ Лбш, Мохро Івн). На користь цієї гіпотези свідчить часта фіксація у говірках північної частини західнополіського діалекту споріднених утворень на зразок *нако́ркохи* 'навпочіпки' (Деревок, В'язівно Лбш), *нако́ркуху* 'т. с.' (Борки Лбш), *нако́ркохах* 'навшпиньки' (Цир Лбш), *нако́ркоши* 'навпочіпки' (Невель Пн), *нако́ркушки* 'т. с.' (Тур Ртн, Дивин Кбр, Седлище Лбш, Полиці К-К), *накорке́шки* 'т. с.' (Жидче Пн) і под., кореневі морфеми яких зводяться до псл. **kьrk-* 'щось зігнуте, криве' [6, 203].

Звукова структура частини західнополіських прислівників засвідчує наслідки дистантної дисиміляції. У ківерцівсько-костопільських, суміжних маневецьких та інших говірках дистантне розподібнення двох губних [м...б] > [н...б] засвідчене у структурі модальних прислівників – варіантів загальноновживаного *мабу́ть*: *набу́т*' (Калинівка Мнв, Липно Квр), *найбу́т*' (Навіз Ржщ, Ситниця, Калинівка, Гораймівка Мнв, Берестяни, Липно Квр, Яполоть Кст, Городниця Млн). Наслідком такої ж модифікації є виявлені у говірці с. Тур Ратнівського району деривати *небу́ти* 'мабу́ть', *не́бти* 'т. с.', *не́бтиде* 'т. с.', – вихідні для них форми *мебу́ти*, *ме́бти*, *ме́бтиде* 'мабу́ть' відомі в цій же та суміжних говірках (Залісся, Жиричі Ртн) і являють собою різні наслідки скорочення лексикалізованої сполуки з модальним значенням *ма́йе бу́ти*.

Різні результати дистантної дисиміляції двох дзвінких і шиплячих збережені у фонетичній структурі західнополіських прислівників – варіантів загальноновживаного *жу́жмом* : *жу́шмом* (Бихів, Березичі Лбш, Карасин Мнв), *жу́шма* (Нові Червища К-К), *жушма́том* (Городок Мнв), *зу́шмом* (Якуші Ртн, Чевель Стр), *зу́шма* (Невір, Ветли Лбш), *зу́жмаком* (Копилля Мнв, Мирне Кст), *зу́шматом* (Щедрогір Ртн), *зушмако́м* (Навіз Ржщ), *зу́жмахом* (Полиці К-К), *зу́шмахом* (Більська Воля Влд), *зушмахо́м* (Заячиці Лкч), *зу́шмел'ом* (Дубечно, Залюття Стр), *зушме́том* (Ружин Трй) і под. Вірогідність окресленої модифікації очевидна за умови зіставлення наведених форм із відомими у західнополіському говорі їхніми еквівалентами, які зберігають початкову структуру: *жу́жмом* (Обенижі Трй), *жу́жма* (Кам'януха Мнв, Жиричі Ртн), *жу́жмаком* (Яполоть Кст, Калинівка Мнв, В'язівно Лбш), *жу́жма́ком* (Ситниця Мнв), *жу́жмако́м* (Звиняче Грх, Чаруків Лцк), *жу́жматом* (Красноволя Мнв), *жу́жматком* (Липно Квр), *жу́жмахом* (Микуличі В-В, Обенижі Трй), *жу́жмахо́м* (Білосток Лцк), *жу́жмутом* і *жу́жмухом* (Лісове Мнв) і под.

Виявлений у говірці с. Суходоли Володимир-Волинського району дериват *штóрцма* 'сторчма' являє собою результат дистантної дисиміляції двох свистячих [с...ц] > [ш...ц] у структурі базової форми *штóрцма* 'т. с.', активно вживаної у надбузьких говірках (Верба В-В, Ставки Трй, Петрово, Кречів Івнч, Рівне Лбм). Внаслідок подібної модифікації у говірці с. Кортеліси Ратнівського району склався варіант *штéрцма* 'т. с.'.

Можливо, дисиміляційний характер має зміна другого [т] на [д] у структурі прислівника *туд* 'тут' та похідних *тúда*, *тúдка*, *тúдика*, *тúдока*, *тúдичка*, *тúдк'і*, *тúдик'і*, *тúдийки* 'у цьому місці', які формують великий суцільний ареал у районі межиріччя Турії та Стиру (переважно камінь-каширські, ковельські і суміжні говірки). Варіанти з таким же фонетичним оформленням відомі у підляських говірках: *тúдикай* [7, 376], *тúдекай* [7, 74], деяких білоруських говірках: *тúдако*, *тúдака* [8, 150].

Наслідки розподібнення на віддалі [н...н] > [н...м] можна вбачати у звуковій структурі вживаних у частині костопільських, маневецьких і суміжних говірок прислівників *знéмац'ка* (*знéмацка*) 'несподівано' (Руда-Красна Рвн, Ситниця Мнв, Суськ, Яполоть, Комарівка Кст) та *знéмац'ки* (*знéмацки*) 'т. с.' (Ситниця Мнв, Руда-Красна Рвн). Вихідні для цих варіантів форми без дисимілятивної модифікації часто фіксуються в цьому говірковому масиві: *знéнац'ка* (*знéнацка*) (Омельно Квр, Дядьковичі Рвн, Мала Любаша Кст) і ін.

У складі західнополіських прислівників засвідчено рідкісні в українській мові випадки дистантної асиміляції. Так, засвідчена у говірці с. Копилля Маневецького району прислівникова структура *зáско* 'страшно', найімовірніше, розвинулася фонетично через асиміляцію на віддалі [ж...с] > [з...с] з уживаної у цій говірковій групі форми *жа́ско* 'т. с.' (Кам'януха, Вовчецьк Мнв) < псл. *žas-. Такого ж характеру модифікація могла зумовити фонетичне оформлення лексеми *вдóсвида* (*удосвида́*) 'вдосвіта' у говірці с. Нужель Ковельського району. Подібне одзвінчення глухого приголосного внаслідок його уподібнення до двох дзвінких, розташованих на віддалі, засвідчує прокоментована вище форма *нага́б'ір*.

Фонетична структура частини західнополіських прислівників зберігає наслідки рідкісних в українській мові випадків контактної прогресивної асиміляції. У різних говіркових групах переважно центральної та східної частин західнополіського говору, а також у багатьох суміжних західноволинських та середньополіських говірках, як еквіваленти загальноновживаного *лédве* фіксуються прислівники з не зовсім умотивованим [б] на місці закономірного тут [в], пор.: *лéd'бе* (Звиняче Грх, Красносілля Влд, Липно Квр), *лéd'бо* (Ситниця, Кам'януха Мнв, Люб'язь Лбш, Мохро Івн, Білосток, Чаруків Лцк, Липно Квр), *лэд'бо* (Микуличі, Суходоли В-В), *л'éd'бо* (Мирне, Комарівка Кст), *лéd'би* (Оконськ, Галузія Мнв, Невір Лбш, Дубечно Стр), *лéd'б'і* (Постійно Кст, Ветли Лбш, Більська Воля Влд), *лэд'би* (Горки Лбш), *л'éd'б'і* (Немовичі, Стрільськ Срн, Поляни Брз, Удрицьк, Колки Дбр), *лéd'бий*, *лéd'бошо* (Липно Квр) і под. Фонетичні відповідники до наведених варіантів виявлено у берестейських говірках: *лédьбо* [9, 638], деяких білоруських діалектах: *лédзьбы* [10, 277]. При опрацюванні цих західнополіських структур варто врахувати часту фіксацію в

говірках окресленого масиву споріднених утворень зі збереженим [в]: *лéd'ве* (Вичівка Зрч, Сварицевичі Дбр), *лád'ве* (Кухче, Храпин Зрч, Бихів Зрч), *лéd'во* (Сенчиці, Морочне Зрч), *лád'во* (Петрово Івнч), *лéd'ви* (Яревище, Кримно Стр, Навіз Ржщ, Копилля Мнв), *лád'в'і* (Цир Лбш), *л'éd'в'і* (Стрільськ, Велике Вербче Срн). З урахуванням цих фактів варіанти *лéd'бе*, *лéd'бо*, *лéd'би* можуть бути пояснені як наслідки фонетичного розвитку вихідних форм *лéd'ве*, *лéd'во*, *лéd'ви*: сполука первинного [д'] і щілинного [в] шляхом прогресивної асиміляції за способом творення розвинулася у сполучення двох проривних [д'б]. Спроба білоруських дослідників трактувати утворення на зразок біл. діал. *лédзьбы* як наслідок розподібнення [10, 277] не зовсім вдала: умов для дисиміляції тут нема.

На тлі загальних закономірностей західнополіської фонетичної системи, зокрема, з огляду на послідовне ствердіння передньоязикових приголосних перед [е] у переважній більшості досліджуваних говірок, несподіваним видається звукове оформлення прислівників *óz'd'e* 'ось тут' (Оконськ Мнв, Воронки Влд), *voz'd'e* (Сошично, Запруддя К-К, Стеблі Квл, Щитинь Лбш), *voz'd'i*, *voz'd'i* (Горки Лбш), *vaz'd'e* (Велимче Ртн). Наведені регіоналізми, очевидно, розвинулися з активно вживаної у говорі форми *óz'de* (*voz'de*) 'ось тут' унаслідок контактної прогресивної асиміляції за м'якістю у групі [з'д] > [з'д']. Ця фонетична модифікація засвідчена й у складі похідних утворень: *óz'd'eка* (Гута Кст), *góz'd'ika* (Берестяни Квр), *voz'd'ika* (Старі Кошари, Доротище Квл), *óz'd'eчка* (Комарівка Кст) і ін., *voz'd'eб* (Нуйно К-К, Щитинь Лбш), *voz'd'eвб* (Красноволя Мнв), *oz'd'б* (Велике Вербче Срн, Грем'яче Квр, Копилля Мнв), *óz'd'o* (Кам'януха Мнв), *voz'd'б* (Дубечно Стр, Сошично К-К), *voz'd'овб* (Запруддя К-К) і ін.

У частині говірок у структурі таких форм відбулася ще й асиміляція за способом творення у групі [з'д'] > [з'дз']: *voz'dz'e* (Галузія Мнв, Навіз Ржщ, Поляни Брз), *voz'dz'e* (Лишнівка Мнв), *góz'dz'e* (Малі Телковичі Влд, Домашів Квр), *oz'dz'ika* (Постійно Кст), *góz'dz'ikagb* (Липно Квр, Гораймівка Мнв), *oz'dz'б* (Собіщиці Влд, Руда-Красна Рвн), *voz'dz'б* (Лишнівка Мнв), *oz'dzovb* (Постійно Кст), *góz'dz'ogb* (Гораймівка Мнв, Липно Квр) і под. (наголошуємо, що інших випадків засвідчення звукосполук [д'е] та [дз'е] на місці звичної української [де] у названих говірках не виявлено, пор.: *де*, *ден'*, *здéйкати*, *дérво* і т. ін.).

У частині говірок подібній нерегулярній модифікації комбінаторного характеру підліг прислівник *ón'de* 'ось тут', уживаний у зарічненських говірках (Сенчиці, Морочне, Нобель, Новорічиця Зрч). Так, внаслідок прогресивної асиміляції за м'якістю у частині пінських та суміжних зарічненсько-дубровицьких говірок склалася форма *ón'd'e*, *он'д'é* (Жидче, Містковичі Пн, Сварицевичі Дбр, Вичівка Зрч). У говірках району басейну р. Горинь у структурі цього деривата відбулася подальша модифікація: як результат аналогічного вирівнювання за зразком *óz'd'e* > *óz'dz'e* з'явилися форми *ón'dz'e* (Липно Квр, Березичі Лбш, Жидче Пн, Постійно Кст), *он'дз'é* (Липно Квр), *gón'dz'e* (Малі Телковичі Влд); у селах Липно Квр, Гораймівка Мнв, Постійно Кст виявлено й варіанти *он'дз'б*, *он'дз'огб*, *он'дз'екá*, *он'дз'икагб* і под.

Наведені і прокоментовані звукові модифікації комбінаторного характеру становлять незначну частину нерегулярних фонетичних змін, засвідчених у складі західнополіських прислівників.

Умовні скорочення назв районів Волинської, Рівненської та Брестської областей: Брз – Березнівський, В-В – Володимир-Волинський, Влд – Володимирецький, Грх – Горохівський, Дбр – Дубровицький, Зрч – Зарічненський, Івн – Іванівський, Івнч – Іваничівський, Кбр – Кобринський, Квр – Ківерцівський, К-К – Камінь-Каширський, Кст – Костопільський, Лбм – Любомльський, Лбш – Любешівський, Лкч – Локачинський, Лцк – Луцький, Млн – Млинівський, Мнв – Маневицький, Пн – Пінський, Ржщ – Рожищенський, Ртн – Ратнівський, Срн – Сарненський, Стр – Старовижівський, Трй – Турійський, Шцк – Шацький.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л.А. Історичний коментарій до української літературної мови. Метатеза // Булаховський Л.А. Вибрані праці: У п'яти томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 271-277.
2. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К.: Наукова думка, 1984. – 226 с.
3. Карській Е.Ф. Матеріали для изученія сѣверно-малорусскіхъ говоровъ, а также переходныхъ отъ бѣлорусскихъ къ малорускимъ. (Полѣсье). – Вып. 1. – Санктпетербургъ, 1898. – 42 с.
4. Syran W. Przysłówki polskie: Budowa słowotwórcza. – Łódź, 1967. – 244 s.
5. Словник української мови: В 11-ти томах. – Т. XI. – К.: Наукова думка, 1980. – 836 с.
6. Козлова Р.М. Структура праславянського слова. (Праславянское слово в генетическом гнезде). – Гомель, 1997. – 412 с.
7. Czyżewski F., Warchoń S. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszyzny. – Lublin, 1998. – 496 s.
8. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: Ў пяці тамах. – Том V. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – 534 с.
9. Слоўнік беларускіх гаворак... – Том II. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 486 с.
10. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Том V. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 325 с.